

BİBLİYOGRAFYA :

Kashmir and Jammu (nşr. Imperial Gazetteer of India Provincial Series), Lahore 1969 — 1983, s. 32-35, 114-115; A. Neve, *The Legacy of Kashmir, Ladakh, Skardu*, Lahore, ts., s. 16, 139, 140, 142-145; *CHIn.*, V, 124, 158, 643-644, 758-760; IX, 20-28; H. M. Elliot — J. Dowson, *The History of India as Told by Its Own Historians*, Lahore 1976, III, 468, 517; IV, 56, 58, 415; VI, 125, 374, 555; D. N. Saraf, *Arts and Crafts Jammu and Kashmir*, New Delhi 1987, s. 16, 26, 28, 142, 181, 200, ayrıca bk. İndeks; "1981: Statistics of Major Religious Communities in India", *Muslim India*, III/27, New Delhi 1985, s. 102; "BJP Report on Hindu Minority in Jammu and Kashmir, 30 June 1986", a.e., IV/46 (1986), s. 475; *EBr.*?, VI, 491; P. Jackson, "Djammü", *El² Suppl.* (İng.), s. 241-242.

RECEP USLU

CAN

Divan ve âşık edebiyatlarında
çok kullanılan bir remiz
ve tasavvufî terim.

Aslının Sanskritçe olduğu ileri sürülen kelime buradan Farsça'ya geçmiş ve farklı mânalar kazanarak Çince ile Arapça dahil belli başlı Şark dilleriyle Türkçe'de birbirine yakın şekilde telaffuz edilmiştir (bütün Sâmî ve ana Ârî dillerde bulunan kelimenin etimolojik değerlendirmesi için bk. C. Zeydan, s. 27). Sözlükte "rüzgâr, nefis, ruh, bedenî hayatîyetini sağlayan ana unsur" mânalarına gelmekte ve Türkçe'de daha çok son iki anlamda kullanılmaktadır.

Arap edebiyatında "ruh", Türk ve Fars edebiyatlarında ise ruhla beraber daha çok "bedenin canlılığını sağlayan unsur" mânasında kullanıldığı görülen kelimenin her iki edebiyatta bu anlamdaki çeşitli kullanılışlarına dair pek çok örnek Ali Nihad Tarlan tarafından mukayeseli bir şekilde verilmiştir (*Şeyhî Divanını Tedkik*, s. 137-138). Ayrıca Dihhudâ da kelime ve müşâklarının Fars edebiyatındaki çeşitli anlamlarını ve edebî örneklerini *Luğatnâme*'de açıklamıştır (X, 110-120). Türkçe'de elliye yakın atasözü ve 200'den fazla deyimde yer alan kelime (bk. Eyüboğlu, I, 53-54; II, 91-108; Tolasa, s. 346) çok yaygın bir kullanım alanı bulmuştur.

Divan edebiyatının hayal ve remiz dünyasında can, genel olarak varlığı bilinen fakat gözle görülüp elle tutulamayan bir özelliktedir ve mücerret olduğundan yok kabul edilmektedir. Diğer bir adı "rûh-ı musavver" olan can, mekânı belli

olmadığı için Nev'î'nin, "Sana hercâilik ayb olmaz ey rûh-ı musavver sen / Cihânın cânısın cân ise hergiz lâ-mekânîdir" beytinde ifadesini bulduğu üzere "lâ-mekânî" diye vasıflandırılır ve sevgilinin hercâi oluşunun sebebi de buna bağlıdır. Bu arada hem gizli hem de hayat verici oluşu bakımından âb-ı hayâta benzetilir. Yine Nev'î'nin, "Nakd-i cânı verdi dil âb-ı hayât-ı la'line / Kim-durur dîvânede yokdur diyen akl-ı maâş" beyti bu anlayışın bir ifadesidir. Can ayrıca ten, beden, cisim, kalıp gibi isimlerle anılan maddî varlığa hayat veren esas unsur olduğundan bunlarla ve özellikle ten ile çok sıkı bir ilişki içinde ele alınır. Nev'î'nin, "Ten ü cân Kâ'be-i maksûdun özler misâfirdir / Demezler râh-ı aşk içre giden gitsin kalan kalsın" beytinde görüldüğü gibi can, aşk yolunda konup göçen bir yolcu olarak zikredilirken bir taraftan da gelip geçici olduğuna dikkat çekilir. Çünkü İslâmî inanışa göre can da ten de Allah'ın insana emanetidir. Vakti gelince can kuşu (mürg-i cân) Azrâil'in tuzağına (dâm-ı ecel) düşecek ve onun tarafından avlanacaktır. Ayrıca can uçucu olduğundan dolayı kebûter, bülbül, tûfî, hüd-hüd ve kumru gibi kuşlara benzetilerek bunlarla ilgili çeşitli vasıflarla anılır.

Divan şairleri nazarında âşığın en değerli varlığı can nakdidir. Can nakit olunca ten de metâ olarak alınır. Bunun tersi, yani can metâ olduğunda ise sevgili onun müşterisi şeklinde tasavvur edilir. Nakit her an kullanmaya hazır bir değer ve sermaye olduğu için sevgisi veya sevgilisi uğruna âşığın verebileceği, vermekten çekinmeyeceği, bu yolda hesapsızca harcayacağı, kurban ve feda edeceği en değerli varlığıdır. Gerçek aşk ve âşık candan geçebilmekle ölçülür. Fuzûlî'nin, "Âşık oldur kim kılar cânın fedâ cânânına / Meyl-i cânân etmesin her kim ki kıymaz cânına" beyti bu düşüncenin âdeta darbimesel haline gelmiş bir ifadesidir. Yûnus Emre'nin, "Sen cânından geçmeden cânân arzu kılsın / Belden zünnar kesmeden îmân arzu kılsın" beyti de bu düşüncenin tasavvufî bir ifadesi olarak ilâhî aşka ulaşmak için canın feda edilmesi gerektiğini anlatmaktadır. Divan edebiyatında çok tekrar edildiği gibi âşıklığın ilk merhalesine sevgili uğruna canını vermekle ulaşılır. Zaten can sevgiliye aittir. Fuzûlî'nin, "Cânı cânân dilemiş vermemek olmaz ey dil / Ne nizâ eyleyelim ol ne senindir ne benim" beyti bunu anlatır. Can bazan sevgili yerine kullanıldığından şiirlerde "ey can"

veya "cânâ" hitabına sık sık rastlandığı gibi sevgilinin bir diğer adı olan "cânân/cânâne" de çok zikredilir. Bu kelimeler arasında Hayâlî Bey'in, "Nedir can kim anı sen nâzenîn cânâna vermezler / Sana âşık olanlar yoluna cânâ ne vermezler" beyti ile Ahmed Paşa'nın, "Âh kim ömrüm cihân mülkünde cânânsız geçer / Ben cihân mülkün n'iderem çünkü cân ansız geçer" beytinde görüldüğü gibi kelime oyunları yapılarak can ile hem âşık hem sevgili kastedilir. Cânânsız can, cansız ten gibidir. Sevgilinin âşıktan yüz çevirmesi canın bedenden çıkmasına benzer. Sevgili ölü bir cismi diriltten taze bir ruhtur, âşığa can bağışlar, hayat verir. Bu bakımdan can Hz. İsa'nın "can-bahş" nefesine benzetilir, "dem-i İsâ" veya "Mesîh-dem" şeklinde anılır. Ahmed Paşa'nın, "Ne Mesîhâ-dem olursun ki dem-i lutfun ile / Kevser-i cân akıtır ravza-ı rıdvân-ı kerem" beytinde bu fikir işlendiği gibi aynı özellikler yanında tatlı (şîrin) ve acııcı oluşu sebebiyle can insana hayat bağışlayan Kevser'e de benzetilmiştir. Âşık ile sevgilisi arasındaki ilişki bir can pazarı veya oyunu olarak da anlaşılır.

Can çok defa gönül (dil) ile birlikte zikredilir. Gönül mânevî hislerin, acı ve ıstırapın idrak merkezi olduğu gibi can da maddî veya uzvî arzu, iştıyak ve ıstırapların hissedildiği bir merkez kabul edilmiştir. Âşık ise sevgisi ve sevgilisinden dolayı daima bu iki türlü ıstırapın içinde yaşar; ancak bunlar bir bakıma onun aşkını besleyen gıdalar ve âşıklığının âlâmetleri olduğu için durumundan şikâyetçi değildir. Çünkü Nev'î'nin, "Bâzâr-ı şeh-r-i aşk içre aceb kârgâh olur / Kim anda cân u dil satılır tîr-i gam geçer" beytinde de görüldüğü gibi aşk pazarında "gam oku" geçer akçedir.

Canın mümin oluşu, âşığın inancı uğruna canını feda edebilmesi düşüncesinden doğduğu gibi cismin toprağa, sevgilinin yanaklarına karşı duyulan arzusunun da imana teşbihine dayanır.

Aslı Hakk'ın nuru veya nûr-ı Muhammedî olan ve bu sebeple dinî metinlerde bazan Hz. Peygamber'le birlikte zikredilen can, ayrıca çeşitli peygamber kıssalarındaki rivayetlere telmihler yapılarak Hz. İsâ, Hz. Mûsâ ve bilhassa Hz. Yûsuf'la da anılır. Hallâc-ı Mansûr'un aşk uğruna canını "berdâr" etmesi dolaşısıyla velîler içinde en çok Mansûr ve onun etrafında meydana gelen çeşitli rivayetlerde anlatılanlarla zikredilir.

Can için ayrıca aziz, hayran, hasta, bî-mâr, miskin, garip, bî-tâb, harap, mehcûr, pür-süz, zâr u nizâr, bîçâre, bîkarâr, sa-bîrsiz, zaîf gibi vasıflar da kullanılır.

Teşbih ve mecaz yoluyla canla ilgili olarak kullanılan diğer bazı kelimeler de şunlardır: Bezm-i elest, âlem, âsuman, memleket, il, mülk, sultan, padişah, han, hâkan, hüsrev, şah, ordu, leşker, kul, köle, kârbân, Kâ'beteyn, şem', pervâne, ney, micmer, top, rişte, târ, bezm, bostan, gûlzâr, hirmen, sayfa, varak.

Tasavvufi bir terim olarak can insan ruhu mânasına geldiği gibi nefis-i rahmânî ve tecelliyât-ı ilâhîden kinaye olarak da kullanılmıştır. Ayrıca ilm-i zâhîrin âlem-i vâhidiyyet ve ceberûtteki tecellilerinden meydana gelen a'yân-ı sâbite ve hakikat-i kevnîyeye denir (Seyyid Sâdık Güherin, IV, 7). Cân-ı evvel ise âlem-i ervâh veya bezm-i ezeldaki ilk yaratılıştaki ortaya çıkan rûh-ı hayvânî demektir. Bir tasavvuf terimi olarak cânân, bütün mevcudatın kendisiyle kaim olduğu "kayyûmiyyet" sıfatını ifade eder. Cân-ı cân ise lugatta rûh-ı a'zam ve Allah mânasına gelmekle birlikte tasavvuf istilahında hakikatler hakikatı şeklinde de ifade edilen hakiki vahdet demektir. *Meşnevî*'de sık sık rastlanan bu terim, bazan rûh-ı hayvânînin hayat bulduğu doğum la (vilâdet-i sâniye) ortaya çıkan rûh-ı insânî olarak geçtiği gibi bazan da enbiya, evliya ve insân-ı kâmilin ruhunu ifade eder. Mevlânâ, *Meşnevî*'nin VI. cildinin başında canı "hayır ve şerden haberi olan, ihsana sevinen, zarara uğradığında ağlayıp inleyen, haber anlayıp dinleyen bir şey" olarak anlatmakta, "kimde daha fazla haber alış ve anlayış kabiliyeti varsa o Allah'a daha yakındır" diyerek melek ve şeytanı bu bakımdan karşılaştırmaktadır. "Melekler can sahibi olduklarından canı idrak ederek ona hizmet ve itaat ettiler, şeytan ise canı olmadığından onun için canını feda edemedi ve o canla birleşemedi" demektir (Altıncı defter, beyit nr. 148-158; Gölpinarlı, *Mesnevî Şerhi*, VI, 24-25).

Tasavvufi eserlerde can kelimesi bazan Allah anlamında, bazan Resûlullah, bazan da şeyh için kullanıldığından bütün mutasavvıflarda olduğu gibi bu tevcihler Mevlânâ'da da görülmektedir. Ayrıca melekleri imanlı (cân-ı mü'min), şeytanı ise canı olmadığı için onu Allah'a feda edemeyen (kâfir) diye vasıflandırmakta ve, "Cân-ı evvel mazhar-ı dergâh şod / Cân-ı cân hod mazhar-ı Allah şod

(Cân-ı evvel [rûh-ı hayvânî] Allah'ın dergâhına ulaşma şerefine nail oldu, cân-ı cân ise biz-zat Allah'a kavuşma ile şereflendi)" demektedir. Tasavvuf istilahında cân-ı cân tabiri kâmil insanın gönlündeki ebedî ruhu ifa-de eder.

Can ve türevlerinin hem divan hem de tasavvuf edebiyatındaki ele alınışı şekline ve halk kültüründe günümüze kadar yaşamaya devam eden kullanımlarına dair en güzel örnekler Yunus Emre'nin şiirlerinde görülmektedir (bu anlamdaki bir kısım değerlendirmeler için bk. Tatçı, I, 276-285).

Mevlevîlik ve Bektaşîlik'te dervişler birbirlerine can diye hitap ederler veya isimlerin sonuna bu kelimeyi ilâve ederek kullanırlar.

BİBLİYOGRAFYA :

Burhân-ı Kâtî Tercümesi, İstanbul 1287, II, 83-84; Seyyid Sâdık Güherin, *Şerh-i İştîlâhât-ı Tasavvuf*, Tahran 1326, IV, 7-9; *Ferheng-i Fârsî*, Tahran 1364, I, 1209; Ca'fer Seccâdi, *Ferheng*, Tahran 1403, s. 151; C. Zeydan, *Târîhu'l-Luğati'l-'Arabîyye*, Kahire 1904, s. 27; Ali Nihad Tarlan, *Şeyhî Divanını Tedkik*, İstanbul 1964, s. 137-138; Mehmed Çavuşoğlu, *Necâti Bey Divânı'nın Tahlili*, İstanbul 1970, s. 206-207; Harun Tolasa, *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 343-352; E. Kemal Eyüboğlu, *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiir ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul 1973-75, I, 53-54; II, 91-108; Abdülbâki Gölpinarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul 1977, s. 67; a.mlf., *Mesnevî Şerhi*, İstanbul 1985, VI, 24-25; Cemâl Kurnaz, *Hayâlî Bey Divânı (Tahlil)*, Ankara 1987, s. 353-356; Nejat Sefercioğlu, *Nev'î Divânı'nın Tahlili*, Ankara 1990, s. 129, 279-286; Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divanı*, Ankara 1990, I, 276-285; Dihhudâ, *Luğatnâme*, X, 110-130; Pakalın, I, 256.

MUSTAFA UZUN

CÂN

(الجان)

Genellikle cinlerin atası
veya cin türü anlamında
kullanılan bir terim.

"Bir şeyi örtmek, gizlemek" mânasındaki cenn kökünden türemiş bir isim olup "kendisini örten, duyulardan gizlenen varlık" demektir. Bazı şarkiyatçılar cân kelimesinin Arapça asıllı olmadığını ileri sürmüşlerse de iddialarını kanıtlayıcı deliller ortaya koyamamışlardır.

Kur'an-ı Kerim'de yedi yerde geçen cân kelimesinin üç ayrı anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hz. Âdem'in kuru balıktan, cânının ise ısı derecesi yüksek, dumansız ve saf ateş alevinden ya-

ratıldığı anlatılırken (el-Hicr 15/27; er-Rahmân 55/15) cinlerin atası mânasından, cennet hürirlerinin tavsifi sırasında, "daha önce hiçbir insan ve cin (cân) eli değmemiş" denilmek suretiyle de (er-Rahmân 55/56, 74) cin türü anlamında kullanılmıştır. Hz. Mûsâ'ya verilen asâ mucizesinde, değneğin bir yılan gibi hareket ettiğini belirten âyetlerde (en-Neml 27/10; el-Kasas 28/31) cân kelimesi "yılan" mânasına gelmektedir. Hz. Âişe'den rivayet edilen bir hadiste Resûlullah cânın saf ateş alevinden yaratıldığını beyan etmiştir (Müslim, "Zühd", 60). İbn Abbas'ın ise cânını cin türünden dönüştürülmüş (bk. MESH) yılan anlamında kullandığı rivayet edilmektedir (*Müşned*, I, 348).

Müfessirler cân kelimesinin tefsirinde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşleri şu beş noktada toplamak mümkündür: 1. Cinlerin atası. Bu görüşte olanlara göre cân ve onun soyundan gelen cinlerle İblîs ve onun neslinden olan şeytanlar birbirinden tamamen ayrı cin taifeleridir. Çünkü cinler ölür, mümin ve kâfir gruplarına ayrılır. Şeytanlar ise İblîs'le birlikte ölecektir ve hepsi de kâfirdir. Âlimlerin çoğunluğu bu kanaattedir. 2. İblîs. Hasan-ı Basrî, Katâde b. Diâme ve Mukâtil b. Süleyman gibi âlimler bu görüşü benimsemişlerdir. Bazı müellifler, cânna İblîs mânası verilmesinin Eski Ahid'de yer alan bir kıssa ile bağlantılı olduğunu savunurlar (bk. TA, XI, 10). Zira Eski Ahid'de, cennette bulunduğu sırada Hz. Havvâ'yı yahudilerce kötülük ruhunu temsil eden yılanın aldatığı ifade edilmektedir (Tekvîn, 3). Bu yılanın ise İblîs olduğu bilinmektedir. Aynı yorumu, cânının ateşten yaratıldığını, İblîs'in de kendisinin ateşten yaratılmış olmasını gerekçe göstererek Âdem'den üstün olduğunu ve bu sebeple ona secde etmediğini haber veren (el-A'râf 7/11-12) Kur'an-ı Kerim'e dayandırmak da mümkündür. 3. Cin iken yılanı dönüştürülmüş bir taife. 4. Cinnin eş anlamlısı, şeytanların dışındaki cin türü. 5. Kur'an'da Hz. Âdem'in yaratılmasından önce yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökükleri meleklerin diliyle ifade edilen (el-Bakara 2/30) yaratıklar. Bu yorumların hepsi cânın, kelimenin sözlük anlamına ve Kur'an'daki kullanılışına da uygun düşen "duyularla algılanamayan varlık" olduğu noktasında birleşmektedir. Bu muhtevanın yaygın ifadesi ise cin şeklinde olmaktadır (bk. CİN).